

UDK:930

Maxsuda TURSUNBOYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti(PhD)

TerDU dotsenti, t.f.d. N.Tursunov taqrizi asosida

TURKISTONDAGI TABIIY OFATLARNING MUSTAMLAKA DAVRIDA O'RGANILISHI TARIXI (1870-1917-YILLAR)

Annotatsiya

Maqolada Turkistondagi tabiiy ofatlar masalasi tarixiy nuqtai nazardan o'rganilgan. Shuningdek, zilzilar, suv toshqinlari, qum bo'ronlari, kuchli yomg'irlar hamda faslga xos bo'lmagan tabiiy ofatlar xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Turkiston, tabiiy ofat, suv toshqinlari, qurg'oqchiik, uchinchi dunyo, 1916 yilgi qo'zg'olon, Birinchi Jahon urushi, sovet davri.

HISTORY OF THE STUDY OF NATURAL DISASTERS IN TURKESTAN DURING THE COLONIAL PERIOD (1870-1917)

Annotation

The article examines the issue of natural disasters in Turkestan from a historical point of view. Earthquakes, floods, sandstorms, heavy rains and unseasonal natural disasters are also discussed.

Key words: Central Asia, Turkestan, natural disaster, floods, drought, third world, uprising of 1916, First World War, Soviet period.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СТИХИЙНЫХ БЕДСТВИЙ В ТУРКЕСТАНЕ В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД (1870-1917 ГГ.)

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о стихийных бедствиях в Туркестане с исторической точки зрения. Также обсуждаются землетрясения, наводнения, песчаные бури, проливные дожди и несезонные стихийные бедствия.

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестан, стихийное бедствие, наводнения, засуха, третья мировая, восстание 1916 г., Первая мировая война, советский период.

Kirish. Tabiiy ofatlar barcha davrlarda insoniyat uchun katta zararlar olib kelgan. Shu sababli ushbu masalani o'rganish har doim insoniyat uchun muhim ahamiyat kasb etgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda ko'plab tabiiy ofatlar yuz bergan. Bularga zilzilar, suv toshqinlari, qum bo'ronlari, kuchli yomg'irlar hamda faslga xos bo'lmagan sovuqlik yoki issiqlikni misol sifatida keltirishimiz mumkin. Mazkur mavzu tarixshunosligiga e'tibor bersak, sovet hamda mustaqillik davrida ushbu masala kam o'rganilgan. Bunga bir qancha sabablar mavjud. Jumladan, bir guruh olimlar o'tgan zamonda yuz bergan tabiiy ofatlar tarixini asosan zamonaviy fanning tarixi tushuntirib berish uchun foydalangan bo'lsa, boshqa guruhdagi olimlar kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan tabiiy ofatlarni tadqiq etishni ma'qul ko'rmoqda. Boshqa tomondan, o'tgan tarixda yuz bergan tabiiy ofatlardan saboq chiqarish va salbiy oqibatlarining oldinini olish uchun tabiiy ofatlar tarixini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 1870-1917-yillarda Turkistonda sodir bo'lgan tabiiy ofatlar o'sha davr olimlari va tadqiqotchilari tomonidan tadqiq etilgan bo'lsa, davriy matbuot hamda rasmiy hisobotlarda ma'lumot va ma'ruza sifatida berib o'tilgan. Bugungi kunda ushbu materiallarni o'rganish muhim hisoblanadi.

Mazkur davrda Turkistonning seysmik holati tadqiq etilgan. Ushbu tadqiqotlar ayrim hollarda ma'ruza sifatida taqdim etilgan. Keyinchalik ushbu ma'ruzalar maqola yoki kitob sifatida chop etilgan. Mazkur amaliyot ayniqsa Rus geografiya jamiyatining Turkiston bo'limida yo'l qo'yilgan. Jumladan, bir qancha tadqiqotchilar XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda sodir bo'lgan zilzilalarni o'rgangan. Shulardan biri A. Auzan bo'lgan. Uning Turkistonning seysmik holati to'g'risidagi tadqiqoti Rus geografik

jamiyatining nashrida chop etilgan. U asosan Turkistondagi seysmik holatni mavjud seymik stansiyalardan olingan ma'lumotlar asosida ko'rsatishga harakat qiladi. Mazkur davrda Toshkent, Samarqand, Verniy va O'sh shaharlarida seysmik kuzatuv stansiyalari mavjud bo'lgan. A. Auzan o'zining tadqiqotini Turkistonda seysmik holatni aniqlashdagi muammolarni tahlil qilib o'tadi. Uning asosiy tanqidi mavjud bo'lgan kuzatuv stansiyalarning har doim ham zilzilarni aniqlash va yer silkinishlar vaqtida olgan kam sonli ma'lumotlariga qaratilgan edi[1]. Aslida uning tanqidi o'rin bo'lgan.

Xususan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'rta Osiyoning turli qismlarida zilzilarni oldindan aniqlash uchun seysmik observatoriyalar mavjud bo'lgan. Biroq, ular har doim ham zilzilarni oldindan aytib bera olmagan. Masalan, 1896-yil-25 yanvar kunduzi soat 1 dan 32 daqiqa o'tganda zilzila sodir bo'lgan. Bu yer silkinishi 3 balni tashkil etgan va 20 soniya davom etgan. Biroq, Toshkent shahridagi seysmik observatoriya ushbu zilzilani qayd etmagan. Yana bir misol Pomir seysmik observatoriyasi bilan bog'liqdir. 1896-yil 3-yanvardan 4-yanvarga o'tar kechasi soat 12 da Pomirda kuchli zilzila sodir bo'lgan. Biroq Pomirda joylashgan seysmik observatoriya buni aniqlay olmagan [2].

Shuningdek, A. Auzan Rossiya imperiyasidagi seysmik komissiyalarning boshqaruv holati va huquqlari to'g'risida to'xtalib o'tadi. Ushbu qismda tadqiqotchi asosan mazkur boshqaruv tizimi seysmik tizimni rivojlantirishga har doim ham javob bermaganligiga e'tibor qaratadi. Ikkinchi tomondan, mazkur seysmik stansiyalar va seysmik komissiyalarning faoliyatini to'liq amalga oshirishga moliyaviy qiyinchiliklar ham salbiy ta'sir ko'rsatgan[3]. Bu holatga A. Auzan alohida to'xtalib o'tgan. Shundan so'ng A.

Auzan ishning ilmiy qismiga o'tgan. Ushbu qismda asosan Turkiston misolida zilzilarning yuzaga kelish sabablari to'g'risida to'xtalangan[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Rus geografik jamiyatining Turkiston bo'limi tadqiqotchilari o'lkada sodir bo'lgan zilzilarni ham o'rganib borgan. Ular asosan yuqori balli zilzilar hamda katta talofat yetkazgan yer silkinishlari to'g'risida ham izlanishlar olib borgan. Shunday zilzilardan biri 1897-yil 5-sentabrda Turkistoning katta qismida sodir bo'lgan. Mazkur zilzila 5-sentabrdan 6-sentabrga o'tar kechasi yuz bergan. Mazkur vaqtda odamlar o'z uylarida uxlab yotgan bo'lgan. Yer silkinishi natijasida odamlar ko'chaga chiqqan va uzoq vaqt o'z uylariga kirishga qo'rqqan. Rus geografik jamiyati Turkiston bo'limiga Jizzax uyezdidan zilzila oqibatlarini to'g'risida ma'lumotlar kelgan. Ular orasida zilzila natijasida yer yorilganligi to'g'risida ham ma'lumot bor edi. Tadqiqotchilar ushbu holatni tekshirish uchun Jizzax va Xo'jand uyezdlariga boradi. O'rganishlar natijasida haqiqatan ham ushbu uyezlarda yer yorilganligi aniqlangan[5]. Natijada geografik jamiyat Turkiston general-guyuvnatorligining Harbiy-Topografik bo'limi boshlig'iga bu to'g'risida xabar beradi.

Boshqa tadqiqotlar O'rta Osiyoda sodir bo'lgan zilzilarni ilmiy jihatdan o'rganishga qaratilgan bo'lgan. Mazkur ishlar ham asosan Rus geografik jamiyatining Turkiston bo'limi nashrlarida chop etilgan. Shunday ishlardan biri 1911- yildan Pomirda sodir bo'lgan zilzilani tadqiq etishga qaratilgan bo'lgan. Pomir zilzilasi alohida tadqiqot sifatida o'rganilganligiga bir qancha sabablar bo'lgan. Birinchidan Pomir seysmik faol hudud hisoblangan va u yerda maxsus kuzatuv ishlari doimo olib borish imkonini mavjud bo'lgan. Bu holat o'sha davr tadqiqotchilariga O'rta Osiyodagi zilzilani tadqiq etishga imkon bergan. Eng asosiy sabab 1911 - yildagi zilzila juda qattiq bo'lgan bo'lib, hatto zilzila natijasida bir qancha gumanitar va geografik o'zgarishlar yuz bergan.

Mazkur zilzila 1911- yilda 5- fevralda kechasi soat 11 dan 15 daqiqa o'tganda yuz bergan. Mazkur zilzila kuchli bo'lganligi sababli Pomirdagi ikkita qishloq yo'q bo'lib ketgan. Ulardan biri Usay qishlog'i bo'lgan. Yer silkinishi kuchli bo'lishi natijasida toshlarning yorilishi sababli tog' yonida joylashgan qishloq aholisining barchasi chorva mollari bilan birgalikda halok bo'lgan. Pomirda Bartanga daryosi oqib o'tgan. Bu daryodan to'g'on qurilgan bo'lib, keyinchalik ko'llar ham hosil bo'lgan. Mazkur to'g'onni suvi yuqori balandlikka yetgan bo'lgan. Zilzila natijasida ushbu to'g'ondagi suvlar toshib ketadi hamda yaqinida joylashgan Sarez qishlog'ini yuvib ketadi. Buning oqibatida qishloq aholisi halok bo'ladi[6].

Mazkur davrda nafaqat Turkistonda yuz bergan zilzilalar, balki ularning sabablarini tadqiq etishga bag'ishlagan ilmiy sharhlar ham chop etilgan. Masalan, Turkestanskiye vedomosti gazetasining 1887-yilgi sonlaridan birida Yevropa davlatlarida zilzilalarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar yuzaga kelganligi to'g'risida tahlil maqola chop etiladi. Mazkur maqoladagi ilmiy xulosalar O'rta Osiyoda yuz bergan zilzilar bilan bog'liq holda tushuntirishga harakat qilinadi. Jumladan, 1868- va 1886-yillarda Toshkent yuz bergan zilzilalar ilmiy tahlil qilingan. Bundan tashqari, A. Orlov tomonidan nashr etilgan "Zemletryaseniya i ix sootnosheniya s drugimi yavleniyami prirodi" nomli ilmiy

asarida Turkistondagi zilzilar haqidagi ilmiy tadqiqot natijalari ko'rsatib o'tilgan. Unda har 100 yilda Turkiston shaharlarida solir bo'ladigan zilzilar o'lehoi kun hisobida berib o'tilgan. Xususan, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, har 100 yilda Buxoroda zilzilar 0,28 kun, Samarqandda 6,66 kun, Qo'qonda 3,57 kun, Toshkentda 186,6 kun, Namanganda 40 kun hamda Andijonda 50 kun davom etishi ilmiy xulosa sifatida keltirilgan[7].

Tabiiy ofatlar to'g'risidagi ishlar nafaqat tadqiqotchilar tomonidan balki rasmiy shaxslar tomonidan ham e'lon qilinib borilgan. Boshqacha aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mustamlaka amaldorlari o'z hududlarida sodir bo'lgan tabiiy ofatlar to'g'risida ma'lumotlarni yetkazib turgan. Ushbu ma'lumotlar odatda kitob holatida chop etilgan. Shulardan biri Samarqand viloyati bo'yicha nashr etilgan so'rovnomaga kitobi bo'lib, u har yili chop etilgan. 1912- yilgi nashrida Samarqand viloyatida 1907 va 1909- yillarda sodir bo'lgan zilzilar haqida ma'lumotlar berilgan[8].

Davriy matbuotda Turkistonda sodir bo'lgan tabiiy ofatlar to'g'risida ma'lumotlar berib borilgan. Bugungi kunda ushbu materiallarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, "Turkestanskiye vedomosti" gazetasining 1885-yilgi sonlaridan birida Naimangan uyezdidagi tabiiy ofat to'g'risida ma'lumot berilgan. Unga ko'ra, Namangan uyezida 1885 - yilning bahor oylari boshqa yillarga qaraganda sovuqroq keladi. Bu ko'proq bahor fasli emas, balki qish fasliga o'xshagan. Hatto 14-mart kuni ertalab qor yog'adi va bu kechgacha davom etgan. Natijada qor butun endi kurtak otayotgan daraxtlar va ekinlarga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Bu vaqtga kelib allaqachon o'rik daraxtlari gullagan bo'lgan va shu sababli ushbu meva hosiliga katta zarar yetgan. Bundan tashqari, aholi faslga hos bo'lmagan sovuq kunlar uchun o'zlarning dehqonchilik va boshqa yumushlarini bajara olmagani.

Bundan tashqari, mazkur yilning yoz fasli ham bir qancha ob-havo noqulayliklari bilan o'tgan. Xususan, yoz fasli juda issiq bo'lgan. Boshqa tomondan, ayrim vaqtlari shaharlarda qum bo'ronlari bo'lib turgan bo'lsa, ayrim vaqtlari yomg'ir yog'gan. Bo'ron asosan iyun oyining birinchi yarmida sodir bo'lgan. Mazkur bo'ronning boshqa yillardagi bo'ronlardan farqi shu bo'lganki, u bir necha kunlab davom etgan hamda har kuni ertalab havo sariq rangga kirib qolgan. Natijada hovlilarda turgan aholining mebel va turli buyumlarini qalin chang qoplagan. Shamol esa ushbu qumlarni turli joylarga tarqatgan. Ayrim kunlari kechqurun yomg'ir yog'gan va ushbu yomg'ir daraxtlardan qumlarni tozalab qo'ygani. Biroq, aholining hovlida turgan buyumlariga zarar yetgan[9].

Xulosa va takliflar. Hozirgi kungacha Turkistondagi tabiiy ofatlar masalasi tarixiy nuqtai nazardan o'rganilgan emas. Mavzu tarixshunosligi ko'rsatadiki, tabiiy ofatlar masalasi asosan 1870-1917- yillar oralig'ida tadqiq etilgan. Bunga asosiy sabab mazkur davr tadqiqotchilari tabiiy ofatlarni joylarga borib o'rganish va shu orqali ilmiy yechim topishga harakat qilishgan. Biroq, ularning maqsadlari mazkur mavzuni tarix nuqtai-nazaridan o'rganish bo'lmagan. Shunday bo'lsada, bugungi kunda ushbu tadqiqotlar va ma'lumotlar tabiiy ofatlar tarixini tadqiq etishda muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Сейсмическая часть в России и Туркестане. // Известия Туркестанского отдела Императорского Русского географического общества. Том 10, Выпуск 1, 1914. С. 186-188.
2. Землетрясения в Ташкенте. Правительственный вестник. 1896. № 23.
3. Сейсмическая часть в России и Туркестане. // Известия Туркестанского отдела Императорского Русского географического общества. Том 10, Выпуск 1, 1914. С. 188-189.
4. Сейсмическая часть в России и Туркестане. // Известия Туркестанского отдела Императорского Русского географического общества. Том 10, Выпуск 1, 1914. С. 189-201.

5. Леопов Б. Землетрясения в Туркестанском крае 5-го сентября 1897 года. // Туркестанский сборник. Том 473, с. 59.
6. Землестрясение 1911 года на Памирах и его последствия. // Известия Туркестанского отдела Императорского Русского географического общества. Том 10, Выпуск 1, 1914. С. 202-220.
7. М-в. Н. Библиографические заметки. // Туркестанские ведомости. 1887. № 49.
8. Филимонов А. Землетрясения 8 октября 1907 г. В г. Самарканд. Общий обзор разрушений. Оценка землетрясений в крае. Погибший Каратаг. Разрушения в Восточной Бухаре. Каратагская сейсмограмма. Землетрясения 28 февраля и 25 июня 1909 г. // Справочная книжка Самаркандской области. Выпуск 10. С. 197-210.
9. И.Н. Из Намангана. // Туркестанские ведомости. 1885. № 31.